

Ebû Hanîfe'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı*

Fatih TOK**

Ebû Hanîfe'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı

Özet ► Müteşâbih âyetlerin yorumu, İslâm düşünce tarihinde çeşitli mezhep ve anlayışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu makalemizde, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın müteşâbihlerine yaklaşımını Allah'ın sıfatları, âhiret ahvâli ve hurûf-ı mukattaaların geçtiği âyetler çerçevesinde inceledik. Araştırmamızda ayrıca, zikredilen bu üç konudaki ayetlerle ilgili Ebu Hanîfe'nin yaklaşımı ile onun diğer fikrî akımlarla benzer ve farklı yönlerinitespit etmeye çalıştık. Ebû Hanîfe, bir yandan selef âlimlerinin anlayışını benimserken, diğer yandan ortaya koyduğu bazı farklı görüşlerle ehl-i sünnet düşüncesine öncülük etmiştir. Fırkaların teşekkül döneminde yaşayan ve birçok itikâdî münazaraya katılıp fikirler beyân eden Ebû Hanîfe'nin müteşâbih âyetler hakkındaki düşünceleri, kısmen o dönemin fikir hareketlerinden bir kısmına ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müteşâbih, sıfat, âhiret ahvâli, hurûf-ı mukattaa.

Abû Hanîfa's Approach To The Mutashâbih Verses

Abstract ► The interpretation of mutashâbih verses gave rise to the emergence of various sects and understandings in the history of Islamic thought. In this article, I analyzed Abû Hanîfa's approach to the mutashâbihât in the Qur'an on the basis of the verses including the divine attributes, circumstances in the hereafter and unconnected letters (al-hurûf al-muqatta'at). In addition to his approach to the verses on these three topics, I tried to determine the differences and similarities of his approach with other currents of thoughts. On the one hand, Abû Hanîfa adopted the understanding of predecessor scholars; on the other hand, he spearheaded the ahl al-sunnah thought by some of his different views. Since he lived during the formation of school of thoughts and expressed his ideas in a great deal of debates on faith, Abû Hanîfa's ideas about the mutashâbih verses will partly shed light on some movements of thoughts of his period.

Key words: Mutashâbih, divine attributes, circumstances of hereafter, unconnected letters (al-hurûf al-muqatta'a)

Giriş

Ebû Hanîfe (80/150 h.), İslâmî ilimlerin tedvin, tasnif ve teşekkül döneminde yaşamıştır. Önceleri kelâmî konularla ilgilenmiş ve bu alanda çeşitli mezhep mensuplarıyla münazaralarda bulunmuştur. Ortaya koyduğu itikâdî görüşlerle, bir yandan selef âlimlerinin çizgisini devam ettirirken, diğer yandan da ehl-i sünnet çizgisindeki haleflerine öncülük etmiştir. Daha sonra ilgilenmeye başladığıfikih alanında

* Bu makale, "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı" ismiyle hazırlamakta olduğumuz doktora çalışmasından üretilmiştir.

** ESOĞÜ İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi.

ortaya koyduğu görüşlerle deehl-i rey ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.

İslâm düşünce tarihinin en önemli mütekellim ve fakihlerinden olan Ebû Hanîfe, Kur'ân ve Kur'ân ilimleri hakkında bazı görüşler serdetmiştir. Onun hem bir Kur'ân tanımı yaptığını¹ hem de bazı Kur'ân ilimleri hakkında görüşler beyân ettiğini görüyoruz. Ortaya koyduğu fikirler, bazı Kur'ân ilimlerinin teşekkülünde önemli rol oynadığı gibi, kendisinden sonra teşekkül eden bazı kavramların da ıstılahlaşmasına katkı sağlamıştır.

Araştırmamızda, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerine yaklaşımını ele alacağız. İslâm düşünce tarihinde geniş tartışmalara sebep olan Allah'ın sıfatları yanında, âhîret ahvâli ve hurûf-ı mukattaa ile ilgili nasları nasıl yorumla(ma)dığını tespit etmeye çalışacağız. Çalışmamızda ayrıca, Ebû Hanîfe ile selef ve haleflerinin yaklaşımları arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koyacağız. Araştırmamızı, onun görüşleri hakkında yapacağımız değerlendirmelerle tamamlayacağız.

I. Müteşâbihâtü'l-Kur'ân

Müteşâbih, iki şeyin birbirine benzerliğini ifade eden teşâbüh kelimesinin ismi-failidir. Tefsir literatüründe, “manaları bilinmeyen veya kapalılık bulunan yahut birden çok manaya ihtimali olup, bunlar arasında tercihte zorluk olan âyet, kelime veya harf” olarak tanımlanmıştır.² Bu kavram, muhkemin zıddı olarak ifade edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında muhkem kavramını; anlamında kapalılık olmayıp tam olarak bilinebilen ve tek bir anlama gelen âyet, kelime ve harfler olarak tarif edilebilir.³ Bu

¹ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010, s. 88-89; *el-Fikhu'l-Ekber*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010, s. 70-71.

² Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: İfav, 2011, s. 217-218. Benzer tanımlar için bk. Bedruddin Muhammed b. Abdullah *ez-Zerkeşî* (794/1392), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Arabistan: Riâsetü İdâretü'l-Buhûsî'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980, c. 2, s. 69-70; Celaleddin b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996, c. 1, s. 639-640; Muhammed Abdülazim *ez-Zerkânî* (1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Favvâz Ahmed, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1996, c. 2, s. 215-218.

³ Muhkem ve müteşâbih kavramları farklı anlamlara da kullanılmıştır. Selef âlimleri, nâsihe muhkem mensuha da müteşâbih ismini vermiştir. Haram ve helali içeren âyetler muhkem, kalanlar müteşâbih veya benzer şekilde tekrar eden kıssalar müteşâbih diğer âyetler muhkem gibi anlamlara da kullanılmıştır. Kezâ, inanıp amel edilmesi gerekenler muhkem, inanıp amel edilmeyen âyetlere ise müteşâbih denilmiştir. Bk. Zerkeşî, *Burhân*, c. 2, s. 68-69; Ebû İshak eş-Şâtîbî (790/1388), *el-Muvâfakât*, Ter: Mehmed Erdoğan, İstanbul: İz, 1999, c. 3, s. 79; Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 639-640; Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, c. 2, s. 214; Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul: Yöneliş, 1997, s. 19-20.

bağlamda, anlamı hiçbir delil ve karineye ihtiyaç duymaksızın anlaşılan her âyet muhkem, ancak bir karine ile anlamdaki kapalılığı giderilebilen veya hiçbir şekilde giderilemeyen âyetler de müteşâbihtir.

Müteşâbih naslar, kendi içinde farklı değerlendirmelere tabi tutulmuşlardır. Biz ise, Şâtıbî'nin taksimi doğrultusunda "mutlak" ve "izafî müteşâbih" olmak üzere iki başlık altında ele alacağız.

1. Mutlak (Hakîkî) Müteşâbih: Manalarındaki kapalılığı giderecek herhangi bir delil bulunmadığı için tam olarak anlaşılabilen âyetlerdir. Müctehid her ne kadar üzerinde düşünse de, onlar içinde anlamı muhkem olan bir âyet bulamaz. Bu tür naslara iman dışında herhangi bir mükellefiyet yoktur.⁴ Burada müteşâbihattan kasdedilen, genel olarak murad-ı ilâhî'nin tam olarak tespitinin zor olduğu âyetlerdir. Bu başlık altında özellikle Allah'ın sıfatları, âhîret ahvâli ve hurûf-ı mukattanın geçtiği âyetler gündeme gelmektedir.

2. İzafî (Göreceli) Müteşâbih: Haddi zatında bu müteşâbihleri açıklayan ve muhkem olan bir nas vardır. Fakat müctehidin araştırma ve değerlendirmesinde kusur göstermesi veya arzu ve hevesine uyararak beyân yolundan sapması durumunda teşâbühlük devam eder. Delilleri iyi tahlil edildiğinde bu âyetlerde müteşâbihliğin olmadığı görülecektir. Müteşâbih, izafî olup delil ile taayyün ediyorsa te'vîl edilmesi gerekir.⁵ Bu âyetlerdeki teşâbühlüğü kasten gidermeye çalışmayan veya beyân eden âyet ışığında anlam vermeyenler; 'kalplerinde eğrilik olup, fitne çıkaran ve onu te'vîl etmek için müteşâbihlerin peşine düşenler'⁶ olarak nitelendirilen kimseler grubuna girmektedirler. Bu tür müteşâbih âyetlerde, Allah'ın murâdını tespit etmek mümkündür. Âyet beyân edildikten sonra müteşâbihlik ortadan kalkar.

İzafî müteşâbih ve onu beyân eden muhkem naslara, umûm ile tahsis, mutlak ile takyîd ifade eden âyetleri örnek verebiliriz. Bunlar, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri çerçevesinde ele alınıp açıklandığı zaman ortada herhangi bir teşâbühlük kalmayacaktır.

Müteşâbih denildiğinde akla gelen ilk hususlar, hakîkî müteşâbih olarak görülen Allah'ın sıfatları, âhîret ahvâli ve hurûf-ı mukattaayla ilgili naslardır. Bu âyetlerle ilgili, özellikle sıfatların te'vîl edilip edilemeyeceği meselesi çokça tartışma konusu olmuştur.

Müteşâbih âyetler Kur'an'da muhkem olanlarına göre daha az yer tutmaktadır. Bununla birlikte, bu tür naslar etrafında dönen tartışmalar, birçok farklı görüş ve

⁴ Şâtıbî, *Muvâfakât*, c. 3, s. 86.

⁵ Şâtıbî, *Muvâfakât*, c. 3, s. 87, 88, 92.

⁶ Âyetin tam meali: "Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak akhîselim sahipleri düşünüp anlar." Âl-i İmrân, 3/7.

itikâdî fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu açıklamalardan sonra, Ebû Hanîfe'nin müteşâbih âyetlerin yorumuna yaklaşımı ile diğer te'vil ekolleri arasında ne tür benzerlik veya farklılıkların olduğuna geçebiliriz.

II. Ebû Hanîfe'nin Müteşâbih Naslara Yaklaşımı

Bu makalede müteşâbihâtan kastımız, daha önce ifade ettiğimiz gibi mutlak müteşâbihlerdir. Benzer anlamlarda bazı hadisler nakledilmiş olsa da, biz konuyu âyetler bağlamında ele alacağız. Bu tür âyetlerin yorumunda benimsenen usûl, aynı zamanda müteşâbih hadisler içinde geçerli olacaktır.

Müteşâbih âyetlere dair yorumların yer aldığı Allah'ın sıfatları, âhîret ahvâli ve huruf-ı mukattaa ile ilgili konularda Ebû Hanîfe'dennakledilen görüş ve rivâyetler az olmakla birlikte, kanaatimizce değerlendirme yapmamıza imkân verecek yeterliliktedir.

1. Allah'ın Sıfatları

İslâm düşünce tarihinde, hakîkî (mutlak) müteşâbih kabul edilen sıfatların te'vili edilip edilmeyeceği konusu oldukça tartışılmış ve bu alanda birbirinden farklı dört yaklaşım ortaya çıkmıştır.

1. Selef Âlimlerinin Anlayışı: Âl-i İmrân sûresinin 3/7. âyetindeki⁷ secâvendî, lafzatullah üzerinde kabul ederek, müteşâbihâtın te'vilinin insan idrâkinin dışında olduğunu ve Allah'a havale edilmesi gerektiğini iddia ederler. Bize düşen, Allah'ın sıfatlarını ispat eden âyetlerin lafızlarına imandır. İnsanoğlu bu âyetlerin kühüne ve keyfiyetine vâkîf olmaya güç yetiremeyeceği gibi, bununla mükellef de değildir. Bu konularda, muhkem olan âyetlerin küllî anlamlarına teslim olmak yeterlidir.⁸

Arşâ istivâ'nın anlamı sorulduğunda İmâm Mâlik'in vermiş olduğu cevap, selef âlimlerinin anlayışına dair önemli bir örnektir. İmâm Mâlik bu soruya; "İstivânın keyfiyeti akıl ile bilinemez. İstivâ (anlamı) ise bilinmektedir. Ayrıca buna iman etmek vâcib, hakkında soru sormak ise bidattir"⁹ şeklinde cevap vermiştir. Ona ve selef

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

⁷ Şâtibî, *Muvâfakât*, c. 3, s. 88-93; Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 31,50.

⁸ Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Ter: Mustafa Öz, 2. Baskı, İstanbul: Litera, 2011, s. 90; Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 51.

anlayışını benimseyen âlimlere göre, bu âyetlerin lafzının bildirdiklerine iman edilmeli, ancak te'vîl etmeye çalışılmamalıdır.

2. Halef/Müteahhir Kelâmcıların Anlayışı: Âl-i İmrân sûresinin 3/7. âyetteki vakfı, Mücâhid'in kırâatı üzere ilim kelimesi üzerinde kabul ederek, Kur'an'da anlamı bilinmeyen hiçbir şeyin olamayacağını ve müteşâbihâtın da te'vîl edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.¹⁰ Özellikle Allah'ın sıfatlarını, akıl, dil ve lafızların elverdiği ölçüde yoruma tabi tutmuşlardır.

Ehl-i sünnet kelâmcıları, "kalplerinde eğrilik bulunan kimselerin" durumuna düşmemek için, müteşâbih âyetlerin te'vîlini bazı şartlara bağlamışlardır. Öncelikle te'vîl edilen lafzın kendisine yüklenilmek istenen manayı kabul etmesi gerekir. Te'vîl, şer'an sahih bir manaya çıkmalı ve kısmen de olsa ittifakın sağlanacağı bir noktada olmalıdır.¹¹ Ayrıca te'vîl yapılırken, muhkem âyetlerin çizdiği noktalara dikkat edilmeli ve mana muhkem âyetlere râci kılınmalıdır.¹²

1. Tecsîm/Teşbîh Anlayışı: Âyetlerin lafızlarına bakarak Allah'ın sıfatlarını, kullanın sıfatlarına benzeten anlayıştır. Özellikle Müşebbihe/Mücessime fırkasını oluşturan anlayış sahipleri, Allah'ı yarattıklarına benzetip ona cismâniyet izâfe ederler.¹³ Bu yorum, âlimler tarafından ağır bir şekilde tenkit edilmiş ve sapıklık olarak değerlendirilmiştir. Ebû Hanîfe de, bu âlimlerden biridir. O da âyetleri teşbîh ve tecsîme düşerek yorumlayanlaraleştirmiş, hatta onlara lanet okumuştur.¹⁴

2. Ta'tîl/Nefy Anlayışı: Cehm b. Safvan ile başlayıp Mu'tezile ile devam eden bu anlayış, Allah'ın zâtından başka sıfatlarının olmadığını iddia etmektedir. Onlara göre sıfatlarla ilgili müteşâbih naslar, Allah'ın ezeli sıfatları olmadığı için te'vîl edilmelidir.¹⁵ Ebû Hanîfe ve sonra gelen Ehl-i sünnet âlimleri, Allah'ın sıfatlarını iptal ettiği gerekçesiyle bu görüşü ve savunucularını tenkit etmişlerdir.¹⁶

* Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla, 1996, 5. Baskı, s. 111; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, Ter: Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005, s. 73-74; Ebû'l-Vefâ et-Taftazânî (1994), *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Ter: Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayıhan, 1980, s. 149; Ebû Hafs Ömer en-Neseftî (537/1142), *İslâm İnançının Temelleri Akâid*, Haz: M. Seyyid Ahsen, İstanbul: Bayrak, 1995, 17. Baskı, s. 81.

* Şâtîbî, *Muvâfakât*, c. 3, s. 94.

* Zerkeşi, *Burhân*, c. 2, s. 71.

* Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, s. 119-129; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 100.

* İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", *AÜİF Dergisi*, c. 21, S. 1, Ankara: 1973, s. 4-5; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul: TDV, 1994, c. 10, s. 138.

* Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, s. 130-132.

* Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 71-72. Mu'tezile Allah'ın sıfatlarını kabul etmediği için muattıla ismiyle de anılmıştır. Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 89.

Ebû Hanîfe, dönemin tartışılan bu tür konuları üzerinde çeşitli münazaralara katılmış ve kendi fikirlerini ortaya koymuştur. Sıfatullahla ilgilinaslar ve onların te'vîl-leri hakkında, Ebû Hanîfe'den bazı görüşlerin nakledildiğini görüyoruz. *el-Fıkhü'l-Ekber*'de; "Yüce Allah, sayı yönüyle değil, ortağı olmaması yönüyle tektir. O, doğurmamış ve doğurulmamıştır. O'na hiçbir şey denk değildir. O yarattıklarından hiç birine benzemez.¹⁷ İsimleri, zâtî ve fiilî sıfatlarıyla daima var olmuş ve olacaktır"¹⁸ diyerek, önce sıfatların varlığını ispat etmiş, sonra da nevelerini belirtmiştir. Keza Allah'ın zâtî sıfatlarını, hayat, kudret, ilim, semî', basar ve irâde; fiilî sıfatlarını ise, tahlîk (yaratma), terzîk (rızkı verme), inşâ (yapma), ibdâ' (örneksiz yaratma) ve sun' (san'atla yaratma) ve diğer fiilî sıfatlar olarak izâh etmiştir.

Ebû Hanîfe Allah'ın, sıfatları ve isimleriyle var olduğunu, O'nun isim ve sıfatlarından hiçbirinin sonradan olmadığını belirtmiştir. Bunu da, "O ilmiyle daima bilir, ilim O'nun ezelde sıfatıdır. O kudretiyle daima kâdirdir, kudret O'nun ezelde sıfatıdır. Kelâm ile konuşur, kelâm O'nun ezelde sıfatıdır. Yaratması ile daima hâlikdir, yaratmak O'nun ezelde sıfatıdır. Fiili ile daima fâildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Fâil Allah'tır, fiil ise O'nun ezelde sıfatıdır"¹⁹ sözleriyle ifade etmiştir. Hatta bunu reddedenlerin Allah'ı inkâr durumuna düşeceğine değinir.

Ebû Hanîfe'nin Allah'ın kelâm sıfatını izâh ederken dile getirdiği düşünceleri, müteahhir Ehl-i sünnet kelâmcılarına öncülük etmiştir. O, sıfatların Allah'ın zâtının ne aynı ne de gayrı olarak düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir.²⁰

Ebû Hanîfe, teşbîh ve tescîmden kaçınarak Allah'ın sıfatlarının mahlûkatın sıfatlarına benzemediğini ve keyfiyetlerinin bizler tarafından bilinmeyeceğini söylemiştir. Ona göre Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği gibi eli (yed),²¹ yüzü (vech)²² ve nefsi²³ vardır, fakat bunlar O'nun keyfiyetsiz sıfatlarıdır. Sıfatların iptali söz konusu olacağı için, "O'nun eli, kudreti veya nimetidir" denilemez. Bu şekildeki bir te'vîl ta'tîle yol açacaktır. Bu ise, kader ve i'tizâl ehlinin (Kaderiyye/Mu'tezile) görüşüdür. Aynı şekilde O'nun eli, keyfiyetsiz bir sıfat olduğu gibi, gazabı ve rızası da keyfiyetsiz sıfatlardır.²⁴ Bunların keyfiyetini ve künhünü bilmek insan idrâkinin sınırlarını aşmaktadır. Zaten bizler sıfatların künhünü bilmekle mükellef değiliz. Biz onu, kendisini tavsif ettiği

¹⁷ İhlâs sûresi ile Şûrâ 42/11 âyetine atfen bu hususları zikrediyor.

¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 70.

¹⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 70-71, 74.

²⁰ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 88-89. Ehl-i sünnetin anlayışı için bk. Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, s. 73-74; Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, s. 149; Ömer Neseftî, *İslâm İnançının Temelleri Akâid*, s. 81; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi-Giriş*, s. III.

²¹ Âl-i İmrân, 3/26, 73; Mâide, 5/64; Mü'minûn, 23/88; Yâsîn, 36/71, 83; Sa'd, 38/75; Fetih, 48/10; Hadîd, 57/29; Mülk, 67/1.

²² Bakara, 2/115, 272; En'âm, 6/52; Ra'd, 13/22; Kasas, 28/88; Rûm, 30/38, 39; Rahmân, 55/27; İnsân, 76/9; Leyl, 92/20.

²³ Âl-i İmrân, 3/28, 30; En'âm, 6/12, 54.

²⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 71-72.

gibi tavsif ederiz.²⁵ Ebû Hanîfe Allah'ın sıfatları hakkında konuşurken, bir yandan te'vîl ile sıfatları nefyetmemeye, diğer yandan da lafza sarılıp teşbihe düşmemeye özen göstermiştir.

Yine Allah'ın, ihtiyaç duymaksızın arşa istivâ ve istikrarı vardır. Bunun keyfiyetini bilemeyiz. Ancak O, lafızlardan anlaşılabilir ve insanın fiillerine benzeyen oturma ve karar kılmaktan münezzehtir. Öyle olsaydı eğer arş yaratılmadan önce Allah'ın nerede olduğu sorusu ortaya çıkacaktır ki, Allah için mekân muhâldir.²⁶

Ebû Hanîfe, Allah'(a)ın yakınlık (kurb)²⁷ ve uzaklığı (bu'd), mesafenin uzunluk ve kısalığı ile değil, kerâmet ve zillet mânâsına almıştır. Onun bu değerlendirmesinden dolayı, müteşâbihâtın bir kısmında te'vilde bulunduğu ve müteahhir kelâmlarına öncülük ettiği söylenmiştir.²⁸ Fakat Ebû Hanîfe, yakınlık, uzaklık ve yönelmeyi (ikbâl) kullara râci kılmakta ve itaatli olan kulların, Allah'a keyfiyetsiz olarak yakın, âsi kulların ise keyfiyetsiz olarak uzak olduğunu söylemiştir. Allah'ın mutî' olan kula ikramla ve âsi kula ise zilletle karşılık verdiğini ifade etmiştir. Bu şekilde Allah'ın yakın veya uzak olmasından ziyâde, kulun yakın ve uzak oluşuna değinmekte ve âyetlerde Allah ile ilgili herhangi bir keyfiyetten bahsetmemektedir. Kezâ, cennette komşuluk ve Allah'ın önünde bulunmak da keyfiyetsiz hususlardır.²⁹ Görüldüğü gibi Ebû Hanîfe bu durumları, Allah açısından te'vîle tabi tutmamaktadır. Kulun keyfiyetsiz bir şekilde uzak, yakın veya Allah'ın önünde bulunduğu bahsetmektedir. Âyetlerdeki te'vîl, Allah'ın sıfatları açısından değil kulların durumları cihetindedir.

Tenzîh akidesi gereği, ta'tîl ve teşbihe düşmeden, Allah'ın sıfatlarını kendisini tavsif ettiği şekilde kabul eden Ebû Hanîfe, Allah'ın sıfatlarının başka bir dilde tam karşılığı olmadığı zaman onların tercüme edilmesini de câiz görmemiştir. **“Âlimlerin, Allah'ın sıfatlarını Farsça söylemeleri câizdir. Ancak yed (el) kelimesi, Allah'ın sıfatı olarak Farsça söylenemez. Farsça olarak Rûy-i Hüdü (Allah'ın yüzü) demek ise câizdir”**³⁰ diyerek, “yed” lafzının tercüme edilmesine cevâz vermemiştir. Bu durumu Türkçe açısından düşündüğümüzde ise, tercüme edilmesi uygun görülmemeyen sıfat, “vech” veya başka bir sıfat olması muhtemeldir. Ebû Hanîfe, tercüme edilen sıfatın diğer dildeki karşılığı, şayet anlam açısından yetersiz kalıyorsa, kelimenin tercüme edilmemesini ve aslının aynen kullanılmasını istemektedir.

Ebû Hanîfe, insan idrâkinin dışında olduğu için Allah'ın sıfatlarının keyfiyet ve künhüne vâkıf olamayacağımız kanaatindedir. Bu yüzden, tescîm ve ta'tîle düşmemek

²⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010, s. 63.

²⁶ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 88.

²⁷ Bakara, 2/186, 214; Hüd, 11/61; Kâf, 50/16.

²⁸ Hasan Keskin, “Ebû Hanîfe'nin Beş Risâlesinde Bazı Tefsir Problemlerine Yaklaşımı”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, c. 15, S. 1-2, Ankara: TEK-DAV, 2002, s. 231-232.

²⁹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 76.

³⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, s. 76.

için, te'vîle gitmeksizin sıfâtullahı ihtiva eden müteşâbih naslara bilâ-keyf iman edilmesini ister. "Allah hiçbir şeye benzemez"³¹ âyetini tenzîh akidesinin merkezine yerleştirmiş ve sıfatların Allah'ın zâtına layık bir şekilde var olduklarını söylemiştir. Dolayısıyla Allah'ı mahlûkâta teşbîh etmekten veya O'na cisim izâfe etmekten sakınmıştır. Ona göre, Allah'ın sıfatlarının bildirildiği müteşâbih naslarda te'vîle giderek, Allah'ın sıfatlarının olmadığını (ta'tîl) veya yaratıldığını (mahlûk) söylemek veyahut yaratılanların sıfatlarına benzeterek O'na cisim izafe etmek (teşbîh ve teccîm), insanı dalâlete hatta küfre düşürür.

2. Âhiret Ahvâli

Âhiret, insanın idrak alanının dışında kalan bir alan olmakla birlikte, Kur'ân'da aklılmalgılayabileceği bir şekilde tasvir edilmiştir. Âhiretle ilgili kabir azabı, mizan, havz, cennet ve cehennem gibi hususlar, naslarda haber verildiği kadarıyla bilinebilmektedir.

İmâm-ı A'zam âhiret ahvâline dair müteşâbih olan hususları, âyet ve hadislerde geçtiği şekilde, her hangi bir te'vîle başvurmaksızın kabul etmektedir. Ona göre, kıyâmet günü amellerin mizanla tartılması ve Hz. Peygamber'in havzı haktır. Kezâ cennet ve cehennem şuan yaratılmış ve ebediyen de fâni olmayacaklardır.³² Hûriler ebediyen ölmezler. Kabirde Münker ve Nekir'in sualleri haktır. Kabirde ruhun cesede iâde edilmesi haktır. Bütün kâfir ve âsi mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı haktır.³³ Naslarda geçen bu hususların inkâr edilmesinin insanı küfre götüreceğini söyleyen Ebû Hanîfe, bu ahvâlin keyfiyetiyle ilgili herhangi bir te'vîle bulunmamaktadır.

Bu hususlar, müteşâbihâtтан olup insan aklının kavrayabileceği alanın dışındadır. Bunlara âyet ve hadislerde bildirildiği şekilde, hiçbir te'vîle başvurmaksızın ve herhangi bir keyfiyet yüklemeksizin iman edilmesi gerekir. Keza ahiret ahvâlini anlatan durumları te'vîle ederek onların gerçekliğini inkâr etmek, insanı dalâlete düşürür.

³¹ Şûrâ, 42/11.

³² Bağdadî, İmâm-ı A'zam'ın; "Şâyet cennet ve cehennem yaratılmışsa, o zaman fâni olacaklardır" demektedir. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâr Marûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut: 2001, c. 15, s. 531-532. Fakat Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşünü nakleden eserlerde böyle bir rivâyet yoktur. Aksine yaratılmış ve fâni olmayacaklarına dair görüşü nakledilmektedir.

³³ Ebû Hanîfe, *el-Fikhu'l-Ekber*, s. 75-76.

3. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı mukattaa tabiri, 29 sûrenin başında yer alan vehareke yardımı olmaksızın kesik kesik okunan harf kümelerini ifade etmektedir. Zâhiren hiçbir manaya delâlet etmediklerinden dolayı, genellikle hakîkî müteşâbih içerisinde değerlendirilmişlerdir.³⁴ Basra ekolü, hiçbir hurûf-ı mukattaaı müstakil bir âyet kabul etmezken, Kûfe ekolü ise bazılarını müstakil bir âyet, bazılarını da kendinden sonra gelen âyetin bir cüz'ü olarak görmüştür.³⁵

Selef âlimlerinin genel tavrı, bu harflerin manalarının insanlara gizlendiği ve Allah'ın sırlarından olduğu şeklindedir. Hz. Ebû Bekir'in; "Her kitabın bir sırrı vardır. Allah'ın Kur'an'daki sırrı da sûre başlarında yer alan harflerdir"³⁶ sözü, bu anlayışı ifade etmektedir. Onların çoğu hurûf-ı mukattaaı hakîkî müteşâbih içerisinde ele almış ve anlamlarını Allah'a havale etmiştir.³⁷ Bununla birlikte ashâb içerisinde, bu harflerle ilgili yorumda bulunanlar da olmuştur.

Kur'an'da yer alan bir ifadenin anlamının bilinmemesini doğru bulmayan müteahhir kelâmcılar, hurûf-ı mukattaaanın ilimde rüsûh sahibi âlimler tarafından te'vil edilebileceğini söylemişlerdir. Bazı âlimler de bu harflerle ilgili çeşitli te'vilde bulunmuşlardır. Bununla birlikte hurûf-ı mukattaaanın anlamı konusunda yirmi kadar farklı görüş ortaya çıkmıştır. Aşağıda, bu yorumlardan dikkat çeken birkaç tanesini vereceğiz:³⁸

- Bu harfler Allah'ın isim ve sıfatlarından bir kısmına işaret etmektedir. İbn Abbâs'tan gelen rivâyetler genelde bu şekildedir.

- Yüce Allah bu harflerle yemin ederek başlamaktadır. Bu görüş, Kalem ve Zuhuruf sûrelerinde üst üste iki yemin olacağından isabetli görülmemiştir.

- Mukattaa harfleri başında buldukları sûrelerin isimleridir. Bu görüş, aynı isimde birkaç sûre olacağı için tenkit edilmiştir.

- Genel kabul gören görüşe göre ise bu harfler; *"İnkâr edenler: Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız, dediler"*³⁹ diyen inkârcıların dikkatlerini çekmek için zikredilmiştir.

³⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, 6. Baskı, İstanbul: İfav, 2008, s. 185.

³⁵ Zerkeşi, *Burhân*, c. 1, s. 170-171; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 185-187.

³⁶ Zerkeşi, *Burhân*, c. 1, s. 173; Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 657.

³⁷ Zerkeşi, *Burhân*, c. 1, s. 173-174; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 186-193.

³⁸ Hurûf-ı mukattaa ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz yorumlar ve yapılan diğer te'viller için bk. Zerkeşi, *Burhân*, c. 1, s. 172-177; Şâtıbî, *Muvâfakât*, c. 3, s. 93-94; Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 657-668; Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, s. 50; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 188-189.

³⁹ Fussilet, 41/26.

Farklı yorumların yapıldığı bu konuda Hz. Peygamber'den herhangi bir değerlendirme gelmemiştir. Bu harflerle ilgili gelen tek rivâyet; "Allah'ın Kitab'ından bir harf okuyana on misli sevap verilir. Ben (elif-lâm-mîm) bir harftir demiyorum. Elif bir harf, lâm bir harf, mîm bir harftir"⁴⁰ hadisidir. Bu rivâyet de, herhangi bir yorum içermemektedir. Bununla birlikte İslâm âlimleri, Hz. Peygamber'in bu harflerin anlamını bildiği, fakat açıklama gereği duymadığı kanaatindedirler.⁴¹

Hurûf-ı mukattaayla ilgili Ebû Hanîfe'den birkaç rivâyet nakledilmiştir. Bunlarasında, onun kendi görüşü veya yorumu diyeceğimiz herhangi bir hususyer almamaktadır. Ebû Hanîfe konuyla ilgili sadece, seleflerinden kendisine ulaşan birkaç rivâyeti aktarmakla yetinmiştir.

Ebû Hanîfe'nin, Tâhâ (20/1) sûresindeki hurûf-ı mukattaayı Âsım kırâatinde okuduğu üzere, "Tâhâ / طه" şeklinde değil de, İkrime kırâatindeki gibi, "tah/ طه" şeklinde okuduğunu nakledilmiştir.⁴² Beydâvî bu kırâatin aslının, "Ta'hâ / طها" olduğunu (Ebû Cafer'in böyle okuduğu belirtilmiş)⁴³ ve bunun da tehecçüd kılarken tek ayağı üzerinde duran Hz. Peygamber'e, "iki ayağınla yere bas" anlamında bir emir olduğunu söylemiştir.⁴⁴ Bu hurûf-ı mukatta hakkında ayrıca; "Ey Adam!", "Ey Filan!" gibi anlamlar yanında, onun Allah'ın isimlerinden biri veya O'nun isimlerinden bir harf olduğuna dair farklı görüşler de ileri sürülmüştür.⁴⁵ Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin bu kırâati nereden aldığı veya yapılan yorumlar hakkında ne düşündüğüne dair her-

⁴⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmîzî(279/892), *Sünenü't-Tirmîzî*, Tahkik ve Şerh: Ahmed Muhammed Şakir, 2. Baskı, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihi, 1975, c. 5, s. 175-176; Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî (182/798), *Kitâbu'l-Âsâr*, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936, s. 44; Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008, c. 1, s. 278.

⁴¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 193.

⁴² Muhammed ibn Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî(827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1981, s. 323; el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekki(568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut: 1981, s. 333; Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Mağribî el-Hüzelî(465/1074), *el-Kâmil fî'l-Kırâati'l-Aşr ve'l-Erbain ez-Zâide Aleyhâ*, Thk. Cemâleddin b. es-Seyyid b. Rifâi, Müessesetü Semâ, 2007, s. 597.

⁴³ Muhammed Harûf, *et-Teshîl li-Kırâati't-Tenzîl mine's-Şâtibiyye ve'd-Dürre*, Dimeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2008, s. 312.

⁴⁴ Kadî Nasuriddin Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazî el-Beydâvî (685/1286), *Tefsiru'l-Beydâvî-Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallak ve Mahmud Ahmed el-Etraş, Beyrut: Dâru'r-Raşîd, 2000, c. 2, s. 383; Benzer yorum için ayrıca bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirenler: Heyet, Azim Dağıtım, İstanbul: 1992, c. 7, s. 419.

⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne/Tefsiru'l-Mâturîdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005, c. 7, s. 266; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 7, s. 418-419; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Ter: Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret, 2006, c. 3, s. 11; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî (450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn-Tefsiru'l-Mâverdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs, c. 3, s. 392.

hangi bir açıklamayıdır. Muhtemelen Ebû Hanîfe bu kırâati, diğer rivâyetlerde olduğu gibi güvenilir bir senedle almış ve nakletmiştir. Bununla birlikte konuyla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Bakara sûresininbaşındaki hurûf-ı mukattaayla (الم) ilgili Ebû Hanîfe'den bir hadis bir de sahâbe yorumu nakledilmiştir. Ebû Hanîfe'nin naklettiğine göre Hz. Peygamber; "Allah'ın kitabından bir harf okuyana on misli sevap verilir. Ben (elif-lâm-mîm) bir harftir demiyorum. Elif bir harf, lâm bir harf, mîm bir harftir"⁴⁶ buyurmuştur. Bu hadiste, daha önce zikrettiğimiz gibi hurûf-ı mukattaa ile ilgili herhangi bir yorum bulunmamaktadır. Sadece bu ibarelerin, harflerden meydana geldiği anlamını çıkarabilir ki, zaten, 'kesik kesik harfler' ifadesiyle bu husus anlatılmaktadır.

İmâm-ı A'zam ayrıca, Bakara sûresindeki bu harflerin anlamıyla ilgili bir rivâyet nakletmiştir. Ebû Hanîfe, İbn Abbâs'ın hurûf-ı mukattaa ile ilgili şu yorumunu aktarmıştır. Ebû'd-Duhâ şöyle diyor: "İbn Abbâs, Allah'ın 'Elif, lâm, mîm' sözü hakkında şu yorumu yapar. "Bu harflerin anlamı, 'Ben Allah olarak (her şeyi) en iyi bilen ve en iyi görenim!' demektir."⁴⁷ Ancak yine İbn Abbâs'tan bu harflerin, Allah'ın "Allah", "Latîf" ve "Mecîd" isimlerine delâlet etmekte olduğuna dair farklı rivâyetler de nakledilmiştir.⁴⁸ Bu te'vîlin Ebû Hanîfe tarafından kabul görüp görmediğini ya da senedi sağlam olduğu için sadece bir sahâbe tefsiri olarak zikredip zikretmediğini tam olarak bilemiyoruz. Kanaatimizce Ebû Hanîfe, herhangi bir muhkem nassa aykırı görmediği bu rivâyeti, senedindeki râvîlere de güvendiği için, alıp nakletmiştir.

Ebû Hanîfe, çoğu müfessirlerce mutlak müteşâbihâtın içerisinde kabul edilen hurûf-ı mukattaa ile ilgili kendisine ulaşan rivâyetleri nakletmekle birlikte, onlarla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. Kanaatimizce konunun gaybî alanla ilgili olmaması ve sahâbenin de konu hakkında fikir beyân etmeleri, hurûf-ı mukattaa hakkında rey ve te'vilde bulunulabileceği görüşünün oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe, İbn Abbâs'ın yaptığı bu yorumu, sahâbenin Kur'an'ı reyyle yaptığı bir tefsir olarak görüp tercihen nakletmiş olması da mümkündür. Çünkü o, sahâbenin yapmış olduğu yorumların dışına çıkmamak için, onların te'vîlleri arasından birini tercih etmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Şeybânî, *Kitâbu'l-Âsâr*, c. 1, s. 278; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, s. 44; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî(665/1266), *Câmiu Mesânidi'l-İmâm-ı A'zam*, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Meârif, h. 1332, c. 1, s. 125. Aynı rivâyet için ayrıca bk. Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, c. 5, s. 175-176.

⁴⁷ Alâüddin el-Haskefî(1088/167), *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Müsnedi*, Ter: Ali Pekcan, Konya: Armağan Kitaplar, 2012, s. 232.

⁴⁸ Zerkeşî, *Burhân*, c. 1, s. 173; Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 658.

⁴⁹ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî(436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbîhi*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985, s. 24; Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, c. 15, s. 504; Muvaffak Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, c. 1, s. 73-74.

Sonuç

İslam düşünce tarihindeki önemli tartışmalardan biri de şüphesiz müteşâbih naslarkonusudur. Özellikle bu tür âyetlerle ilgili, farklı yaklaşımların ortaya konduğunu görüyoruz. Selef âlimleri lafızlara bağlı kalıp yorum yapmaktan kaçınıırken, sonraki dönem âlimleri ise daha çok te'vîle meyletmişlerdir. İlk İslâm kaynaklarının tedvin, tasnif ve te'lif dönemi âlimlerinden Ebû Hanîfede, lafza bağlılığı esas alan selef âlimlerinin yaklaşımına benzer bir anlayış ortaya koymuştur.

Ebû Hanîfe'nin sıfâtullah ve âhiret haberleri konusundaki âyetlerle ilgili, selef âlimleri gibi orta bir yol takip etmiş ve ne lafızların delâlet ettiği hususları ihmal etmiş, ne de insan idrâkinin dışında kalan gaybî konularla ilgili aklî te'vîllerde bulunmuştur. Çoğu müfessirci mutlak müteşâbihâtın içerisinde kabul edilen hurûf-ı mukattaa ile ilgilikendisine ulaşan sahâbe yorumlarını nakleden Ebû Hanîfe, bunlar hakkında herhangi bir yorumda bulunmaktan ise kaçınmıştır. Kanaatimizce rivâyetleri birer sahâbe reyî olarak değerlendirmiştir.

Ebû Hanîfe özellikle Allah'ın sıfatları hususunda, hem te'vîle başvurup onları nef-yedenlere hem de lafza sarılarak teşbih ve tecsîme düşenlere ağır tenkitler yöneltmiştir. Kendisi ehl-i reyînin en önemli temsilcisi konumunda olmasına rağmen, akıl ötesi bir alanı ifade eden müteşâbih âyetlerin yorumu konusunda aklî te'vîllere başvurmaktan kaçınmıştır. Özellikle aklın idrak alanına girmeyen gaybî konularla ilgili naslarda verilen bilgilerle yetinmiştir. Bu tür nasların lafızlarına iman etmeyi gerekli görmüş, fakat insanların güncel bir sorununa değinen herhangi bir ahkâm içermedikleri için onlarla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Kaynakça

- Alâüddin el-Haskefî (1088/167), *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Müsnedi*, Ter: Ali Pekcan, Konya: Armağan Kitaplar, 2012.
- Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Arabistan: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1980.
- Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, 5. Baskı, İstanbul: Damla, 1996.
- Celeleddin b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.
- Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (436/1045), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Avvâr Marûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut: 2001.
- Ebû Hafs Ömer en-Neseî (537/1142), *İslâm İnançının Temelleri Akâid*, Haz: M. Seyyid Ahsen, 17. Baskı, İstanbul: Bayrak, 1995.
- Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010.

- , *el-Vasiyye*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010.
- , *el-Fıkhü'l-Ekber*, Ta'lik: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Tercümeyle birlikte neşreden: Mustafa Öz, 6. Basım, İstanbul: İfav, 2010.
- Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmîzî (279/892), *Sünenü't-Tirmîzî*, Tahkik ve Şerh: Ahmed Muhammed Şakir, 2. Baskı, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladihi, 1975.
- Ebû İshak eş-Şâtıbî (790/1388), *el-Muvâfakât*, Ter: Mehmed Erdoğan, İstanbul: İz, 1999.
- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî (333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne/Tefsiru'l-Mâturîdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim el-Ensârî (182/798), *Kitâbu'l-Âsâr*, Tashih ve Ta'lik: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî (450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn-Tefsiru'l-Mâverdî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trs.
- Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Mağribî el-Hüzelî (465/1074), *el-Kâmil fi'l-Kırââtî'l-Aşr ve'l-Erbaîn ez-Zâide Aleyhâ*, Thk. Cemâleddin b. es-Seyyid b. Rifâî, Müessesetü Semâ, 2007.
- Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Hârizmî (665/1266), *Câmiu Mesânîdî'l-İmâm-ı A'zam*, Hindistan: Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Meârif, h. 1332.
- Ebû'l-Vefâ et-Taftazânî (1994), *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Ter: Şerafeddin Gölcük, İstanbul: Kayhan, 1980.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Sadeleştirilenler: Heyet, Azim Dağıtım, İstanbul: 1992.
- el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (568/1172), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut: 1981.
- Hasan Keskin, "Ebû Hanîfe'nin Beş Risâlesinde Bazı Tefsir Problemlerine Yaklaşımı", *İslâmi Araştırmalar Dergisi Ebû Hanîfe Özel Sayısı*, c. 15, S. 1-2, Ankara: TEK-DAV, 2002.
- İsmâil Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil ibn Süleyman ve Eserleri", *AÜİF Dergisi*, c. 21, S. 1, Ankara: 1973.
- Kadı Nasuriddin Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazî el-Beydâvî (685/1286), *Tefsiru'l-Beydâvî-Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallak ve Mahmud Ahmed el-Etraş, Beyrut: Dâru'r-Raşîd, 2000.
- Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî (1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Favvâz Ahmed, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1996.
- Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Ter: Mustafa Öz, 2. Baskı, İstanbul: Litera, 2011.
- Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (189/805), *Kitâbu'l-Âsâr*, Thk. Halid el-Avvâd, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Muhammed Harûf, *et-Teshîl li-Kırââtî't-Tenzîl mine's-Şâtibiyye ve'd-Dürre*, Dımeşk: Dâru'l-Beyrutî, 2008.
- Muhammed ibn Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî (827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1981.
- Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: İfav, 2011.
- , *Tefsir Usûlü*, 6. Baskı, İstanbul: İfav, 2008, s. 185.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, Thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Ter: Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret, 2006.
- Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâturîdiyye Akâidi*, Ter: Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005.

FATİH TOK

Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul: Yöneliş, 1997.
Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. 10, İstanbul: TDV, 1994.

